

УДК [94:351.84:364](477)“1920/1929”

А. Ю. Твердовський

РАДЯНСЬКА ПОЛІТИКА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ У КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТОТАЛІТАРНОЇ ДЕРЖАВИ ТА СУСПІЛЬСТВА У 1920–х рр. (за матеріалами Держархіву Херсонської області). Ч. 3. ¹

У статті аналізуються основні напрямки та аспекти більшовицької політики у галузі соціального забезпечення населення, які розглядаються за допомогою авторської методології рівнево-компонентного аналізу у зрізі формування структури радянського тоталітарного режиму у період його становлення у 1920-х рр. До наукового обігу вперше введено ряд джерел із фондів Державного архіву Херсонської області (ДАХО), на підставі яких висвітлюється дана проблема.

Ключові слова: соціальне забезпечення, соціальне страхування, громадська взаємодопомога, інвалідна кооперація, “воєнний комунізм”, НЕП, тоталітаризм, методологія рівнево-компонентного аналізу.

Практичний рівень

Однопартійність – тоталітарна партія позбувається всіх своїх політичних конкурентів різними методами та врешті-решт отримує тотальну монополію на владу. Вона проникає та починає контролювати всі сфери суспільного життя, прагне розширення своєї чисельності та набуття масовості. Наприклад, низові ланки комуністичної партії організовувалися навіть при інвалідних будинках собезів [1, арк. 79]. Партійність є свого роду перепусткою особи до еліти суспільства та її кар’єрного зростання. Так, у 1925 р. із 38 окружних інспекторів собезу (центральні фігури органів соціального забезпечення на місцях) 35 були членами КП(б)У [2].

“Вибори без вибору” – у тоталітарній державі вибори або не проводяться взагалі, або ж мають суто фіктивний характер. Наприклад, вибори до селянських товариств взаємодопомоги залежали від партійної лінії у цьому напрямку та контролювалися сільськими радами і місцевими виконкомом, а напередодні них спільно з КНС проводилися спеціальні передвиборчі кампанії, які супроводжувалися агітаційною роботою, мітингами, відповідними публікаціями у місцевій пресі. До того ж, наперед встановлювалися певні квоти для різних категорій селян, які мали увійти до майбутнього складу СТВ [3, арк. 128].

Вождизм – тоталітарні партії функціонують на суто ієрархічній основі. Вони вимагають рабської покори від своїх пересічних членів і насаджують культ непогрішного партійного лідера, джерела всілякої мудрості та добра [4, с. 974]. Всі заслуги народу (наприклад, перемога у Другій світовій війни) та “здобутки” і надбання тоталітарної країни (та ж система соціального захисту) привласнюються вождем та використовуються для його подальшого звеличення.

Централізація – тоталітарна держава має надзвичайно жорстко централізовану систему влади. Організаційно-виконавча вертикаль органів соціального забезпечення (територіальні відділи собезу) у певній мірі віддзеркалювала систему радянської виконавчої влади і протягом 1920-х рр. виглядала наступним чином: волосні пункти – повітові відділи – губернські відділи – НКСЗ (1920 – 1922 рр.); районні відділи – окружні відділи (інспектури) – губернські відділи – НКСЗ (1922 – 1925 рр.); районні відділи – окружні інспектури – НКСЗ (1925 – 1930 рр.) [1, арк. 23, 79; 5, арк. 19; 6, арк. 94].

Бюрократизм – усі тоталітарні режими потребують великого війська бюрократів для комплектації роздутих і дубльованих органів партії-держави. Ця нова бюрократія створює можливості швидкого просування цілим зграям пристосуванців. Цілоком залежна від партії, бюрократія, беззаперечно, становить єдину соціальну верству, інтереси якої збігаються з інтересами режиму (в СРСР взагалі відбулося зрощення бюрократії з партійним апаратом, яке утворило особливий радянський тип чиновництва – номенклатуру). Водночас для бюрократії характерна наявність кількох конкурентних “центрів влади”, між якими відбувається приховане суперництво [4, с. 974].

Типовими виявами бюрократизму у функціонуванні радянського собезу були: у низовій ланці – канцелярсько-бюрократичні методи роботи, які полягали у майже щоденній звітності перед центральними органами, у той час як волосні пункти соціального забезпечення залишалися організованими виключно на папері, дублювання функцій структурними підвідділами собезу у добу “воєнного комунізму” [1, арк. 100-103]; у вищій ланці – відсутність чіткої функціональної диференціації між Наркомсобезом, Наркомпраці, Наркомосом, Наркомохоронздоров’я [7, арк. 48], суперництво та різні конфлікти між системою соціального забезпечення та соціального страхування чи громадсько-кооперативними формами допомоги [8, арк. 109].

Дуалістична партія держава (зрощення партійно-державного апарату) – породження однопартійності, надмірної централізації та бюрократизму. Здобувши владу, тоталітарна партія створює у межах свого апарату органи, які дублюють усі наявні інституції та контролюють їхню діяльність. Державні структури обертаються на прості механізми виконання партійних наказів [4, с. 974]. У сфері соціального захисту прикладами створення одиниць, безпосередньо наближених до партійного апарату були Вища конфлікто-експертна комісія з призначення пенсій та Комітет допомоги пораненим і хворим червоноармійцям [9, арк. 23; 10, арк. 327].

¹ Закінчення: початок див. у 44 та 45 випусках збірника.

Корпоративізм та квазігромадськість (або одержавлений інститут громадськості як “передавальний пас” між владою та народом) – використання тоталітарним режимом офіційно дозволених громадських організацій та об’єднань громадян для контролю народу, обмеження громадської ініціативи та придушення будь-яких проявів громадянського суспільства.

Наочним виявом цього елементу тоталітаризму стали комітети селянської взаємодопомоги (КВД), створені у 1921 р. [11, арк. 43]. Формально основними функціями селянської взаємодопомоги ставали: надання натуральної, трудової та грошової допомоги населенню; участь в організації посівних кампаній; втягнення селянства до кооперації; надання позик і сприяння кредитуванню бідноти; покращення матеріально-технічної бази сільського господарства [12, арк. 3, 6; 13, арк. 99].

Протягом початку – середини 1920-х рр. головним напрямком діяльності мережі селянської взаємодопомоги було її розширення (див. *Таблицю 1*). Саме у цей період спостерігається велика залежність КВД від виконавчих органів радянської влади – райвиконкомів та сільських рад і класових організацій – КНС [16, арк. 25, 34].

Таблиця 1.

Динаміка розширення мережі селянської взаємодопомоги на Херсонщині на початку – у середині 1920-х рр.¹

Кількість комітетів (товариств)	1922 р.	1923 р.	1924 р.	1925 р.	1926 р.
По районах (волостям до 1923 р.)	34	12	12	12	12
По селам	32	152	160	168	174
Разом	66	164	172	180	186
Кількість членів	<i>Відомості відсутні</i>	<i>Відомості відсутні</i>	14 227	15 366	18 022

В 1925 р. більшовики вдалися до цікавого тактичного кроку. У січні ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили нове положення “Про товариства взаємодопомоги”, згідно з яким КВД реорганізувалися у селянські товариства взаємодопомоги (СТВ). Тепер у життя мала впроваджуватися лінія розмежування функцій СТВ та КНС на місцях [3, арк. 10; 17, арк. 21]. Проголошувалася потреба у “якомога найбільшому втягненні до КВД середняцького елементу села” [7, арк. 23]. Ідеологічно це пояснювалося так: “... у зв’язку зі зростанням селянського куркульства, його економічної могутності та прагнення захопити політичний вплив..., перед селянськими товариствами взаємодопомоги у дійсний момент висувуються колосальні задачі, щоб в об’єднаній творчості взаємної допомоги незаможника з середняком дати відсіч кулацьким елементам, які прагнуть закабалити бідноту” [18, арк. 11]. Насправді ж, за цим рішенням стояли суто економічні та політичні мотиви. З одного боку, за 1924 р. суттєво зменшилися надходження від членських внесків КВД [3, арк. 2], оскільки у початковий період своєї діяльності більшість товариств були малочисельними і об’єднували у своїх лавах переважно незаможне селянство, яке не мало достатніх коштів для внесення у фонди селянської взаємодопомоги. З іншого ж боку, більшовики добре розуміли, що їхній режим потребує розширення соціальної бази. Таким чином, за допомогою КВД (СТВ) певною мірою, як і КНС, здійснювалося протиставлення серед різних соціальних верств українського селянства та штучне загострення протиріч між ними, що призвело, по суті, до його розколу й сприяло утвердженню радянського політичного режиму на селі.

З другої половини 1920-х рр. діяльність селянської взаємодопомоги мала “скеровуватись на найбільше втягнення бідноти до колективного сектору”. Так, у січні 1930 р. на II-му Пленумі СТВ Херсонщини йшлося про те, що “галузь допомоги повинна цілком сприяти колективізації, а СТВ повинні відіграти у цьому велику роль” [19, арк. 133, 321].

Фактичну крапку на селянській взаємодопомозі поставила постанова ВУЦВКу та РНК УСРР від 13 серпня 1930 р. “Про реорганізацію селянських товариств взаємодопомоги в селах, де проведено суцільну колективізацію”. За нею у тих районах, де було проведено суцільну колективізацію, СТВ мали ліквідуватися, а замість них поставали каси взаємодопомоги колективізованого селянства (КВКС) [20, арк. 154]. Отже, система селянської взаємодопомоги, що постала як продукт доби НЕПу й у ході його розквіту була використана як інструмент поширення впливу на населення, наприкінці 20-х рр. XX ст. фактично перетворилася на знаряддя для проведення колективізації.

Історична паралель селянських товариств взаємодопомоги з іншими радянськими класовими селянськими організаціями – комітетами незаможних селян (див. *Схему 1*), дозволяє стверджувати, що більшовицький режим протягом 1920-х рр. одночасно з побудовою тоталітарної політичної системи створював квазігромадські об’єднання, які не входили безпосередньо до органів радянської влади, але були повністю підконтрольні їй та інтегровані в компартійну систему і являли собою логічне доповнення діяльності державних органів влади у реалізації соціалістичних експериментів. Як тільки вони відігравали свою роль чи переставали вписуватися в загальну існуючу суспільно-політичну систему, то зазнавали трансформації (КВД, СТВ, КВКС) або за не потрібністю просто ліквідовувалися (КНС).

¹ Складено автором на основі: 5, арк. 19 зв.; 14, арк. 61; 7, арк. 14; 6, арк. 220; 3, арк. 10; 15, арк. 9.

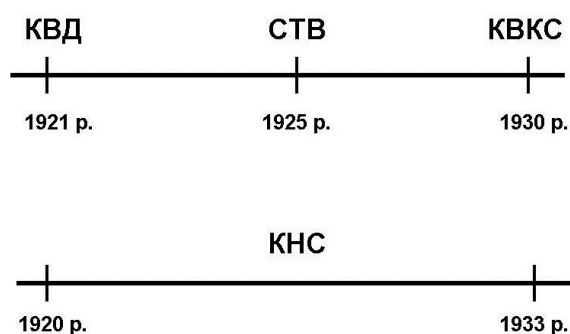

Схема 1. Радянські селянські громадські об'єднання та класові організації у побудові тоталітарного суспільства у 1920-х рр.¹

Коллективізм – тоталітарні режими, особливо комуністичні, роблять акцент на всіх різновидах діяльності, які зміцнюють колективні зв'язки [4, с. 976]. Такою діяльністю, зокрема, вважалася кооперація.

За допомогою інвалідної кооперації держава через нестачу коштів намагалася перевести частину контингенту собезу на самозабезпечення [21, арк. 162]. Лінія партії у цьому напрямку була окреслена січневими "Тезами про кооперування підопічних собезу" [22, арк. 91] і підтверджена відповідним обіжником ВУЦВК УСРР від 13 вересня 1922 р., де зазначалося, що головними завданнями кооперації собезу є "... втягнення інвалідів у трудові процеси, надання їм можливості працювати і не отримувати жодних пенсій від держави". Мотиваційним чинником вступу інвалідів до артілей ставала зарплата, яка суттєво перевищувала пересічну пенсію [14, арк. 18].

Першопочатково держава сприяла формуванню фінансів і матеріальної бази мережі кооперації собезу

[22, арк. 91], надаючи асигнування та позики [5, арк. 20 зв.], звільнення від усіх державних та місцевих податків і зборів [23, арк. 14], передаючи 50 % "безгосподарського майна" у її розпорядження [21, арк. 4].

За таких умов, а також наявності напрямку діяльності з включення до системи кооперації тих артілей та об'єднань інвалідів, які перебували поза нею [24, арк. 3], мережа кооперації інвалідів на Херсонщині поступово розширюється протягом першої половини 1920-х рр. Зокрема, у 1924 р. було відкрито кооператив зі збуту продукції, виробленої інвалідами [14, арк. 62]. Окрім того, у середині 1920-х рр., за аналогією з СТВ, більшовики намагалися розширити соціальний склад інвалідних артілей: "Кооперація інвалідів зацікавлена втягненням... матеріально здорового елемента..., прагне кооперувати спроможних інвалідів... й на матеріальній базі останніх, втягувати в артілі... – неспроможних" [25, арк. 34].

Однак впродовж другої половини 1920-х рр. спостерігалася тенденційне посилення адміністративних методів втручання й у функціонування мережі кооперації інвалідів. У 1928 р. розпочалися чистки складу артілей інвалідів з метою попередження "переховування приватного капіталу від контролю Наркомфіну" [26, арк. 6]. Внаслідок чого спостерігалася скорочення чисельності кооперованих інвалідів на Херсонщині (див. Таблицю 2), які у 1929 р. становили 4,2 % від загальної кількості підопічних, що перебували на обліку собезу [32, арк. 56].

Таблиця 2.

Динаміка чисельності кооперованих інвалідів на Херсонщині у 1920-х рр.¹

Рік	1923	1924	1925	1927	1929
Чисельність кооперованих інвалідів	34	123	145	138	103

Таким чином, кооперація інвалідів не становила винятку і була адаптацією соціальної політики більшовиків до соціально-економічної кон'юнктури доби НЕПу. Кооперація як колективна форма організації членів суспільства, разом з громадською взаємодопомогою, вважалася свого роду тимчасовою та вимушеною мірою, і розцінювалася більшовиками як метод "соціалізації" населення та підготовчий етап для створення передумов майбутніх більш масштабних перетворень – проведення модернізації, чим багатю у чому пояснюються вищенаведені тенденції.

Етатизм та централізоване управління економікою – тотальний контроль держави над усіма економічними ресурсами, при якому тоталітарній владі цілковито належить визначення вектору соціально-економічного розвитку країни, що у радянському варіанті означало "планову економіку".

Наприклад, наприкінці 1920-х рр. держава з легкістю позбавляла органи соціального забезпечення пільг, які сама ж їм і надала. Зокрема, постановою НКФ від 3 березня 1928 р. обмежувалися торговельні операції собезу з конфіскованими речами та "безгосподарським майном". Дозволялася лише безпосередня експлуатація, а продаж був можливий тільки за умов їхньої непридатності чи нераціональності використання. Кошти, отримані від нього, відтепер мали передаватися до державної скарбниці, а не йти на потреби соціального забезпечення. Явною ознакою посилення командно-адміністративних методів тиску на діяльність системи соціального забезпечення було видання у січні 1928 р. обіжника НКСЗ № 11 "Про складання 5-ти річного плану" роботи окрсобезів, для утопічного успішного виконання якого за три роки, у листопаді 1929 р. проголошувалося "соціалістичне змагання" між НКСЗ УСРР та НКСЗ РСФРР [20, арк. 99-101, 151, 175]. Тобто, зміна характеру діяльності органів собезу зумовлювалася перш за все переглядом більшовиками політичного і соціально-економічного курсу розвитку держави.

¹ Складено автором на основі: 27, арк. 5; 28, арк. 29; 29, арк. 131; 30, арк. 59; 31, арк. 37.

Націоналізація та перерозподіл ресурсів – нормальне та цілком закономірне явище для комуністичної держави. Власне, становлення радянської системи соціального забезпечення розпочалося саме з ліквідації всіх дореволюційних установ соціального захисту з їх подальшою націоналізацією [33, с. 250]. Їхні майно та капітали переходили до радянського відомства [34, с. 151]. Зокрема, так у Херсоні було ліквідовано Союз калік війни, а процес націоналізації притулків на Херсонщині було завершено у вересні 1920 р., коли Перепелицький притулок, який до цього часу перебував під опікою церкви, перейшов у підпорядкування радянського собезу [1, арк. 79]. Окрім того, у 1919 р. Х. Раковським був підписаний декрет РНК УСРР про ревізицію лишків одягу та білизни у буржуазії, яким запроваджувалася одноразова натуральна повинність для банкірів, фабрикантів, власників оптово-торгових підприємств, магазинів і заводів. Також вони були зобов'язані здавати постільну і спідню білизну, верхній і нижній одяг, взуття, щоб одягти бідняків [34, с. 151].

Мілітаризація усіх сфер життя – економіка та всі інші сфери життя підпорядковуються нарощенню військового потенціалу тоталітарної країни. Наочним свідченням цього є обіжний лист НКЗ УСРР № 12 “Про заготівлю від населення металобрухту” від 5 лютого 1930 р., що зобов'язував міські товариства України зібрати 2000 т металу, з яких на МТВД Херсонщини розкладалося 25 т [20, арк. 124], а згідно березневого обіжника проводилися збори коштів на побудову літака імені “Міської взаємодопомоги й допомоги” [19, арк. 249].

Опора на армію та силові структури має особливо важливе значення на початковому етапі становлення тоталітарної влади.

Відповідно, громадянська війна детермінувала прояв “турботи” радянської держави до військовослужбовців: “... червоноармієць тільки тоді віддає своє життя за робітничо-селянську державу, коли знає, що вона достатньо піклується про його родину”. Окрім того, соціальна політика мала запобігти виникненню невдоволення в армії: “... видача червоноармійської пайки справляє на родину червоноармійця позитивне моральне враження про турботу, виявлену урядом” [35, арк. 36-37], а також заохочувати молодь до добровільної мобілізації у ЧА, а тому мала “велике економічне і політичне значення” [36, арк. 79].

За офіційною статистикою собезу наприкінці 1920 р. на Херсонщині було зареєстровано 2939 червоноармійських родин [1, арк. 100]. Однак варто розуміти, що це дані про ті родини, які перебували на обліку Херсонського повітового відділу соціального забезпечення, а не їх загальна чисельність. Окрім того, чисельність родин червоноармійців варіювалася у залежності від припинення та поновлення видачі пайки дезертирам [37, арк. 7; 38, арк. 27]. Також необхідно враховувати те, що ці цифри мають досить відносний характер, адже у першопочатковий період свого існування собез часто навіть не мав точних відомостей щодо чисельності своїх підопічних [1, арк. 80], проте вони дозволяють прослідкувати загальну картину динаміки чисельності пріоритетної групи контингенту собезу.

Із завершенням бойових дій на основних військових театрах і переходом до НЕПу одним із шляхів вирішення проблеми дефіциту бюджету органів соціального забезпечення [39, арк. 26] вважалася загальна перереєстрація родин червоноармійців, яка мала зменшити їхню чисельність, проголошена наказом Раднаркому УСРР від 13 вересня 1921 р.: “... всі родини демобілізованих червоноармійців..., які повернулися зі служби і прожили вдома два місяці, а також всі родини червоноармійців, матеріальне становище котрих покращилося в умовах НЕПу, знімаються з червоноармійської пайки” [40, арк. 4]. Хоча у січні того ж року в обіжнику Миколаївському губсобезу йшлося про те, що “часткова демобілізація ЧА не може слугувати причиною до послаблення діяльності відділу червоноармійської пайки...” [41, арк. 3]. Проте насправді, у зв'язку зі зміною військово-політичної кон'юнктури та впровадженням НЕПу, тенденція до зменшення чисельності опікуваних собезом червоноармійців прослідковувалася ще з квітня – травня 1921 р. [35, арк. 11, 15].

Так, якщо у 1920 р. на обліку херсонського собезу налічувалося 2939 червоноармійських родин [1, арк. 100], то у 1923 р. після завершення перереєстрації – всього 1865 [5, арк. 19 зв.], тобто менше на 36,6 % . Таким чином, чисельність червоноармійських родин, що перебували на обліку собезу, залежала від військово-політичних умов та економічних можливостей держави і надалі, впродовж 1920-х рр., зменшувалася (див. Таблицю 3).

Таблиця 3.

Динаміка чисельності родин червоноармійців, які перебували на обліку собезу на Херсонщині у 1920-х рр.¹

Рік	1920	1923	1925	1927	1928	1929
Чисельність родин червоноармійців	2939	1865	203	151	153	275

Гіпертрофія апарату примусу (“полицейська держава”). З поступовим утвердженням тоталітарного режиму застосування поліцейського апарату примусу як інструменту стримування населення у покорі починає переважати над використанням армійських структур, він розростається, а відтак потребує матеріальної підтримки, у тому числі й соціальної. Тому радянським собезом приділялася особлива увага забезпеченню таких специфічних категорій як: міліціонерів та їхніх родин, співробітників ЧК і ДПУ, політбійців і продробітників [42, арк. 93; 32, арк. 15; 13, арк. 32].

¹ Складено автором на основі: 1, арк. 100; 5, арк. 19 зв.; 6, арк. 117; 9, арк. 12; 32, арк. 56.

Придушення будь-якої опозиції – вияв нетерпіння інакомислення на практиці. Прикладом тут слугує дискусія меншовиків з більшовиками з приводу організації соціального страхування. Меншовики виступали за незалежність страхових органів від органів “пролетарської диктатури”, а більшовицькі соціальні заходи розцінювали як “реформу, що знищує самостійність страхових органів і обмежує їх права”. У підсумку критика меншовиками радикально-популістичних дій більшовицької влади у сфері соціального страхування послугувала приводом для виключення їх із лікарняних кас та інших страхових організацій [43, с. 238-239].

Терор як метод управління суспільством – тоталітарні режими йдуть шляхом політичного насильства далі всіх попередніх меж [4, с. 975]. Багато заходів у тоталітарному суспільстві організуються в примусовому порядку та під загрозою терору для небажаних соціальних елементів, що фактично легітимізує вибіркове рабство. Виявом цього компонента тоталітаризму у галузі соціальної політики можуть слугувати методи роботи “Комкрасхозу” – собезівської комісії з надання сільськогосподарської допомоги червоноармійцям. Зокрема, червоноармійські земельні наділи мали оброблятися “селянськими кулацькими і заможними елементами” в добровільно-примусовому порядку у форматі “обов’язкової громадської роботи” [1, арк. 98; 35, арк. 37].

Геноцид та примус – тоталітарні режими час від часу організують цілеспрямовані акції, спрямовані на масове винищення своїх “ворогів”. У цих заходах задіюються всі можливі важелі тоталітарного механізму. Як відмічалось вище, СТВ, трансформовані у КВКС, стали опосередкованим знаряддям втілення колективізації у житті. В умовах голодомору 1932 – 1933 рр. та форсованих примусових хлібозаготівельних кампаній і нещадної викачки всіх ресурсів з села, КВКС, що функціонували майже при всіх колгоспах (в 1931 р. налічувалося близько 15 000 кас “колективізованого селянства”; у 1934 р. – понад 16 000, які охоплювали 2,4 млн осіб [44, с. 407, 409]), фактично були свідомо усунені від соціальної діяльності. Колгоспники не одержували грошової та натуральної нагороди за вироблені трудодні, тому не мали можливості сплачувати внески до кас. У результаті матеріально-фінансові можливості КВКС були жалюгідними, а зібрані ними кошти спрямовувалися до фонду індустріалізації і використовувалися для матеріальної підтримки державних експериментів [45, с. 124-125]. Тобто, система соціального забезпечення на селі виявилася бездіяльною та стала пасивним співучасником голодомору.

“Гангстеризм”. Існує велика схожість між поведінням тоталітарних еліт і поведінням професійних кримінальних спільнот. Гангстери здобувають паразитарну владу над суспільством, “захищаючи” його від насильства, яке самі й породили. Вони маніпулюють правом і, зберігаючи фасад респектабельності, використовують шантаж та маніпуляції для контролю над усіма місцевими організаціями [4, с. 974].

“Гангстеризм” радянського собезу наочно прослідковувався під час голоду 1921 – 1923 рр., однією із основних причин якого була політика “воєнного комунізму”. Проте це не заважало більшовикам використовувати боротьбу з голодом для власного уславлення.

Реальна ж ситуація на Херсонщині у цей період виглядала наступним чином: у березні 1922 р. у повіті було 154 567 голодуючих, з яких діти становили – 67 999, тобто 44%. Передбачалося, що Центральна комісія допомоги голодуючим (ЦКДопгол) зможе забезпечити їжею 60 – 70 % від загальної кількості голодуючих [46, с. 145]. На практиці вийшло, що у вересні 1922 р. у Херсонському повіті діяло осьполюючи 4 харчових пункти для дорослих та 43 для дітей, де разом годувалося лише 28 924 особи з понад 150 тис. нужденних [47, с. 182], тобто лише п’ята частина.

Більш ефективну допомогу населенню реалізовували благодійні іноземні організації із допомоги голодуючим (АРА, місія Нансена та ін.), яким незважаючи на чинені перепони з боку ЦК РКП(б) з метою зосередження допомоги у РСФРР, вдалося розгорнути свою діяльність на півдні України. Повідомлення про це міститься у доповідній записці Золотобалківського волосного комітету селянської взаємодопомоги від 19 вересня 1922 р.: “... у серпні місяці у волості функціонували три їдальні “Ара” на 350 дітей та 330 дорослих. У волосному комітеті взаємодопомоги їдальень немає і засоби для надання допомоги голодуючим не отримуються...” [48, арк. 46].

З огляду на це, НКЗ і його низові ланки, підписавши угоду з Всеукраїнським єврейським громадським комітетом та отримавши змогу розподіляти частину іноземної гуманітарної допомоги серед свого контингенту [11, арк. 5], вдалися до справжнього “гангстеризму”, про що повідомляє обіжний лист 1922 р. ВУЦВКу Миколаївському Губвиконкому: “Згідно повідомлення НКВС ви часто вимагаєте від Євгромадкому видавати вам речі з його складу... Євгромадком... отримує свої ресурси переважно від... закордонних жертвувачів... такі примусові видачі зі складів речей можуть покликати за собою... недовіру до радянської влади і зрив справи допомоги погромленим. ВУЦВК пропонує не використовувати речі, що знаходяться у підпорядкованні Євгромадкому” [38, арк. 6].

Соціальна інженерія та масове суспільство. Одних силових методів недостатньо для утримання влади, тому тоталітаристи вдаються до соціальної інженерії, мета якої – формування та розширення соціальної бази тоталітарного режиму. Соціальна інженерія виявляється у спрощенні соціальної структури суспільства, люмпенізації, руйнуванні традиційних зв’язків й інститутів, та суспільній масовізації з витікаючими атомізацією і колективізмом.

Соціальна політика слугувала більшовикам одним із інструментів суспільної масовізації: вибіркова модель державного соціального забезпечення сприяла атомізації суспільства та формуванню ментального типу “радянської людини” з притаманними їй психологією утримання і пасивності. Однак, враховуючи низьку охоплюваність населення, соціальне забезпечення було насамперед іміджевим кроком і слугувало другорядним допоміжним знаряддям “советізації” і не відіграло провідної ролі у тоталітаризації радянського суспільства. У насадженні тоталітарного комуністичного ладу куди більше значення становили громадські форми допомоги, які мали більш масовий характер та використовувалися більшовиками для поширення

впливу на населення (свого роду підготовчий “соціалізуючий” етап перед колективізацією), а згодом були перетворенні на засоби мобілізації коштів для модернізації.

Прагнення тоталітарного контролю над усіма сферами життя – необхідна умова для підтримки та збереження тоталітарності суспільства, в якій приймають участь майже всі інститути тоталітарного режиму.

Уніфікація – звідси закономірним виглядає прагнення до чіткої стандартизації всіх явищ і процесів та їх зведення до визначених тоталітарною владою норм. Наприклад, органи соціального забезпечення категорично не дозволяли утворення об’єднань, товариств, артілей інвалідів поза мережею кооперації собезу, що “обґрунтовувалося” наступним чином: “...подібні організації є джерелом контрреволюційних віянь... або вступають у колізію з органами соціального забезпечення та інвалідної кооперації, підриваючи авторитет перших і послаблюють останні, тому існування таких організацій є не лише марним, але й шкідливим..., де такі маються – ліквідувати” [49, арк. 34].

Пропаганда та психологічне маніпулювання – провідні методи масовізації суспільства. Саме вони формують особливий тип свідомості, в якому немає потреби у мисленні та двозначності. Пропаганді відводиться особлива місія – інтерпретація реальних подій у термінах ідеології. У свідомості “радянської людини” було тверде переконання, що вона живе у найкращій в світі державі, тоді як інші народи зазнають мук від капіталістичного гніту. Це переконання витікало з домінуючих ідеологічних посилок. Пропаганда, що майстерно поєднує брехню з правдою, легко підтверджувала це переконання, посилаючись у тому числі і на реальні факти [50]. Пропаганда у тоталітарній державі поширюється на всі галузі життя.

Так обіжник ЦК РКП(б) “Про кампанію соціального страхування” від 3 вересня 1922 р. ставив перед місцевими партійними організаціями завдання по залученню робітничих мас в роботу по соціальному страхуванню. З цією метою пропонувалося відкрити широку агітаційну кампанію по ознайомленню робітничих мас із змістом радянського соціального страхування, проводячи порівняльний аналіз із законодавством європейських країн, царської Росії та Тимчасового уряду. Обіжник навіть містив вказівку про проведення в радпартшколах курсу соціального страхування. Питання соціального страхування виносилися на порядок денний партійних та делегатських зборів робітників [43, с. 243].

Монополія на ЗМІ – зумовлює успішність та ефективність пропаганди. Зокрема, напередодні вищеописаних виборів до страхових органів у пресі висвітлювалися найбільш актуальні питання соціального страхування під вигідним для більшовиків кутом. Натомість меншовики звинувачувалися у “зрадливій тактиці” [43, с. 243].

Цензура – повна відсутність свободи слова. У тій же пресі зображувалися лише одна позиція і точка зору – офіційна урядова. Окрім того, у періодиці майже завжди описуються виключно переваги та “досягнення” радянського соціального законодавства [51, с. 7].

Наявність культурної лінії, яка визначає напрямок розвитку культури. Таким вектором упродовж 1920-х рр. була політика “українізації” (українська за формою і радянська за змістом), яка мала на меті зміцнення (“вкорінення”) більшовицької влади в Україні. Певною мірою вона вплинула на функціонування органів соціального забезпечення: діловодство відтепер мало вестися також й українською мовою, перевага при заміщенні посад надавалася україномовним кадрам, а співробітники херсонського собезу направлялися на 2-місячні курси українською мови у читальню “Українська хата”. Однак при цьому окрінспекторами лишалися етнічними росіяни чи євреї [7, арк. 23; 14, арк. 15].

Підконтрольна або ліквідована церква – церква не може залишатися самостійною при тоталітарній державі, адже релігія є конкурентом ідеології у “боротьбі за душі людей”, а тому проголошується “опіумом для народу”. Відтак “служителі культів” класифікуються як безпосередні вороги режиму, і відповідно, позбавляються прав на соціальну допомогу [19, арк. 237].

* * *

Таким чином, якщо у західноєвропейських країнах виникнення системи соціального захисту як інституту було результатом розвитку капіталістичних відносин і державному соціальному забезпеченню передувало приватне або добровільне соціальне страхування, то радянська влада стала на шлях становлення системи соціального забезпечення, пропагуючи у такий спосіб переваги нового комуністичного ладу та керуючись катастрофічними наслідками війн і революцій. Паралельно із ліквідацією усіх дореволюційних інститутів соціальної допомоги відбувалося впровадження єдиної державної системи соціального забезпечення.

Відповідно до комуністичного розуміння соціального забезпечення держава на свій розсуд визначила коло осіб, які мали право на соціальну допомогу, водночас позбавивши його навіть потенційних політичних опонентів радянського режиму (колишні офіцери, урядовці, поліцейські, жандарми, тюремні наглядачі, священики та “нетрудові елементи”). “Опіка” держави над своїми громадянами практично зводилася до проблеми соціального забезпечення через надання адресних допомог окремим верствам населення, які умовно можна розділити на дві категорії: 1) ті, які становили ядро соціальної опори більшовицької влади (червоноармійці, політичні робітники та бійці, комуністи, слухачі радпартшкол, родини міліціонерів, співробітники ДПУ, родини продробітників, “персональні пенсіонери”, робітники) та 2) ті, надання допомоги яким мало формувати позитивний образ радянської влади у масовій свідомості населення (інваліди війни і праці, сліпі та глухонімі інваліди від народження, “жертви контрреволюції” та біженці, вчені).

Соціальний склад і чисельність контингенту собезу залежали передусім від військово-політичної кон’юнктури та економічно-фінансових можливостей держави, а соціальна політика радянської держави була нічим іншим як інструментом для утвердження її юридичної чинності, набуття авторитету і завоювання мирними засобами лояльного ставлення до себе та містила певний “виховний” момент. Отримання особою соціальної допомоги свідчило у певній мірі про її політичну “благонадійність” та її лояльне ставлення до режиму і режиму до неї.

“Вибіркова” модель соціального забезпечення і соціального страхування не лише не відзначалася ефективністю, але й давала змогу одним верствам населення паразитувати за рахунок інших (оскільки витрати на соціальний захист покривалися з державного бюджету) і призводила до атомізації суспільства, чим сприяла утвердженню комуністичного тоталітарного режиму. Окрім того, патерналізм радянської держави привчав громадян до “годування з руки”, що сприяло формуванню ментальної пасивності та появі “радянської людини”.

Однак, враховуючи низьку охоплюваність населення, державне соціальне забезпечення було насамперед іміджевим кроком і слугувало другорядним допоміжним знаряддям “советізації” і не відіграло провідної ролі у тоталітаризації радянського суспільства. У насадженні тоталітарного комуністичного ладу куди більше значення становили громадські форми допомоги.

Першопочатково держава була змушена допустити “громадську ініціативу” під тиском економічних обставин, але, звісно, під своїм патронатом та у своєму розумінні. Громадська взаємодопомога та кооперація інвалідів були ні чим іншим, як спробою подолання кризи державного собезу та постали як продукт доби НЕПу, й у ході його розквіту були використані як інструмент поширення впливу на населення і розглядалися більшовиками як метод “соціалізації” населення та свого роду підготовчий етап для створення передумов модернізації, а наприкінці 20-х рр. ХХ ст. перетворилися на опосередковане знаряддя проведення колективізації та індустріалізації, підкорюючись більшовицькій меті побудови тоталітарної держави.

Історична паралель з іншими радянськими класовими організаціями дає підстави стверджувати, що у добу НЕПу більшовики відмовилися від безпосереднього радикального насадження комунізму через класові організації нахшталт комітетів бідноти (комбідів), і перейшли до менш явних, завуальованих, опосередкованих методів через створення квазігромадських об’єднань й інституцій, які являли собою логічне доповнення діяльності державних органів влади, та у більшості випадків виконували стратифікуючу функцію у суспільстві, тим самим сприяючи зміцненню більшовицької диктатури. Відмовившись від безпосереднього включення цих суспільних об’єднань до системи влади, більшовики використовували їхнє функціонування як ланку, що пов’язує владу та суспільство, й дозволяє реалізовувати соціалістичні експерименти. Примітним є той факт, що як тільки такі громадські організації відігравали свою роль чи переставали вписуватися в загальну існуючу суспільно-політичну систему, то зазнавали трансформації (КВД, СТВ, КВКС) або ж за непотрібністю просто ліквідовувалися (КНС). А тому наприкінці 1920-х рр. їхня роль у соціально-економічному та політичному житті країни поступово зменшується у зв’язку з остаточним утвердженням радянської влади. Отже, комуністичне одержавлення громадських інститутів повністю спотворювало соціальну сутність громадської ініціативи та унеможливлювало партнерство держави і суспільства.

Власне, все соціальне забезпечення як складова радянської компартійної державної системи пристосовувалося владою відповідно до завдань і трансформувалося згідно потреб кожного з періодів радянської державності. Соціальна політика більшовиків трансформувалася під впливом змін політичного й економічного курсу держави, а зміна концепції соціальної політики означала всього лише заміну тактики, але не її стратегії, яка полягала у зміцненні тоталітарної держави і лишалася незмінною.

Джерела та література

1. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). Ф. Р. – 458. Оп. 1. Спр. 1. – 115 арк.
2. Шарпаций В.Г. Функціонування системи соціального забезпечення в УСРР (1921 – 1929 рр.) [Електронний ресурс] / В.Г. Шарпаций. – Режим доступу: http://www.iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/3_2004/articles/stat117.html
3. ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 1. Спр. 111. – 162 арк.
4. Дейвіс Н. Європа: історія / Н. Дейвіс. – К.: Основи, 2012. – 1464 с.
5. ДАХО. Ф. Р. – 458. Оп. 1. Спр. 63. – 45 арк.
6. ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 1. Спр. 64. – 235 арк.
7. ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 1. Спр. 23. – 140 арк.
8. ДАХО. Ф. Р. – 458. Оп. 1. Спр. 78. – 162 арк.
9. ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 1. Спр. 268. – 224 арк.
10. ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 1. Спр. 40. – 435 арк.
11. ДАХО. Ф. Р. – 458. Оп. 1. Спр. 53. – 76 арк.
12. ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 1. Спр. 83. – 162 арк.
13. ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 1. Спр. 85. – 172 арк.
14. ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 1. Спр. 34. – 65 арк.
15. ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 1. Спр. 96. – 203 арк.
16. ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 1. Спр. 7. – 176 арк.
17. ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 1. Спр. 231. – 194 арк.
18. ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 1. Спр. 121. – 158 арк.
19. ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 1. Спр. 531. – 362 арк.
20. ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 1. Спр. 522. – 298 арк.
21. ДАХО. Ф. Р. – 458. Оп. 1. Спр. 72. – 230 арк.
22. ДАХО. Ф. Р. – 458. Оп. 1. Спр. 39. – 265 арк.
23. ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 1. Спр. 27. – 121 арк.
24. ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 1. Спр. 3. – 15 арк.
25. ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 1. Спр. 65. – 167 арк.
26. ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 2. Спр. 1. – 139 арк.
27. ДАХО. Ф. Р. – 1093. Оп. 1. Спр. 1. – 38 арк.
28. ДАХО. Ф. Р. – 1093. Оп. 1. Спр. 4. – 46 арк.
29. ДАХО. Ф. Р. – 1093. Оп. 1. Спр. 19. – 155 арк.
30. ДАХО. Ф. Р. – 1093. Оп. 1. Спр. 86. – 72 арк.

31. ДАХО. Ф. Р. – 1093. Оп. 1. Спр. 106. – 74 арк.
32. ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 1. Спр. 524. – 111 арк.
33. Шарпаций В.Г. Особливості функціонування системи соціального забезпечення в РСФРР та УСРР 1920-х років: порівняльний аналіз / В.Г. Шарпаций // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2005. – Вип. 13. – С. 250 – 260.
34. Шарпаций В.Г. Формування нормативно-правової бази становлення системи соціального забезпечення в УСРР (лютий – липень 1919 р.) / В.Г. Шарпаций // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2007. – Вип. 12. – С. 150 – 158.
35. ДАХО. Ф. Р. – 458. Оп. 1. Спр. 13. – 40 арк.
36. ДАХО. Ф. Р. – 458. Оп. 1. Спр. 56. – 107 арк.
37. ДАХО. Ф. Р. – 458. Оп. 1. Спр. 54. – 50 арк.
38. ДАХО. Ф. Р. – 458. Оп. 1. Спр. 41. – 50 арк.
39. ДАХО. Ф. Р. – 458. Оп. 1. Спр. 25. – 42 арк.
40. ДАХО. Ф. Р. – 458. Оп. 1. Спр. 23. – 12 арк.
41. ДАХО. Ф. Р. – 458. Оп. 1. Спр. 27. – 21 арк.
42. ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 1. Спр. 159. – 149 арк.
43. Мельничук О.А. Роль і місце соціального страхування 1920 – 30-х рр. у більшовицькій доктрині суспільного розвитку / О.А. Мельничук // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2007. – Вип. 12. – С. 235 – 257.
44. Шарпаций В.Г. Трансформація структури і функціональні зміни системи соціального забезпечення в УСРР 1930-х рр. / В.Г. Шарпаций // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2005. – Вип. 14. – С. 404 – 413.
45. Шарпаций В. Проблеми функціонування собезу в УСРР у роки масової колективізації і голоду / В. Шарпаций, П. Яценюк // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – 2009. – Вип. 15. – С. 118 – 128.
46. Висновки працівника ВУЦВК М. Сироти про продовольче становище і боротьбу з голодом у Запорізькій та Миколаївській губерніях (30 червня 1922) // Голод 1921 – 1923 років в Україні: збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 135 – 146.
47. Із звіту Миколаївської губернської комісії допомоги голодуючим Центральної комісії допомоги голодуючим про свою роботу (не раніше жовтня 1922) // Голод 1921 – 1923 років в Україні: збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 181 – 184.
48. ДАХО. Ф. Р. – 458. Оп. 1. Спр. 79. – 127 арк.
49. ДАХО. Ф. Р. – 459. Оп. 1. Спр. 173. – 121 арк.
50. Гутнер Г. Ханна Арендт о тоталитаризме [Электронный ресурс] / Г. Гутнер. – Режим доступа: <http://www.proza.ru/diary/natalian/2015-05-12>
51. П'ять років // Вісник соціального забезпечення. – 1925. – № 1. – С. 7 – 8.

Tverdovskiy A. Yu. The Soviet policy of social security in the context of the formation of the totalitarian state and society in the 1920s. (based on the materials of state archives of Kherson region)

The article analyzes the basic directions and aspects of the policy of the Bolsheviks in the sphere of social maintenance of population, which are regarded by means of the author's methodology of level-componential analysis in the section of formation of the structure of the Soviet totalitarian regime in the period of its formation in the 1920s. A number of sources of funds of the State Archives of Kherson region (DAHO), on the basis of which the problem is highlighted, are introduced into the scientific use.

Key words: social security, social insurance, social mutual assistance, Invalid cooperation, "military communism", NEP, totalitarianism, methodology of level-componential analysis.

Твердовский А. Ю. Советская политика социального обеспечения населения в контексте становления тоталитарного государства и общества в 1920-х гг. (по материалам госархива Херсонской области)

В статье анализируются основные направления и аспекты политики большевиков в сфере социального обеспечения населения, которые рассматриваются с помощью авторской методологии уровне-компонентного анализа в срезе формирования структуры советского тоталитарного режима в период его становления в 1920-х гг. В научный оборот впервые вводится ряд источников из фондов Государственного архива Херсонской области (ГАХО), на основании которых освещается данная проблема.

Ключевые слова: социальное обеспечение, социальное страхование, общественная взаимопомощь, инвалидная кооперация, "военный коммунизм", НЭП, тоталитаризм, методология уровне-компонентного анализа.